

ह्याणैनि कैसा आहे मी केवढा । पाहांता आपणपेया न्हवे चि फुडा ।
एयालागि प्रधान जिया रुढा । तिया विभूति आइके ॥ १९३ ॥

जिया जाणितलेया चि साठीं । आघवें जाणितले होये किरिटी ।
जें बीज आलेयां मुठी । तरु आला चि आहे ॥ १९४ ॥

कां उदाणे हातिं पडिले । तरि आपैसेया चि सांपडलीं फुले ।
तेवि देखिलेयां जें देखवले । विश्च सकळ ॥ १९५ ॥

यऽविं साच चि गा धनुर्द्धरा । नाहिं अंतु माझेया विस्तारा ।
पैं गगना ऐसिया अपारा । मज चि माझी असणे ॥ १९६ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

हे गुडाकेशा, सर्व भूतांच्या अंतरी असणारा आत्मा मी आहे,
तसेच सर्व भूतांचा आदी, मध्य आणि अंतही मीच आहे.

आइके कुटिलालकमस्तका । धनुर्वेदन्यबका ।
मी आत्मा असें एकैका । भूथमात्राचां ठांडे ॥ १९७ ॥

आंतुलीकडे मी चि आहे अंतष्करणीं । बाहीर माझी चि गवसणी ।
आदि मीं निर्वाणीं । मध्यें हीं मीं ॥ १९८ ॥

जैसे मेघांसि तळिवरि । एक आकाश चि आंतु बाहिरि ।
आणि आकाशा चि जाले अवधारि । असणे यांसि ॥ १९९ ॥

पाठिं ल्या जेवळि जांति । तेवळि आकाश चि होउनि ठांति ।
तेवि आदिस्थितिगति । भूतांसि मीं ॥ २०० ॥

ऐसे बहुवस्य व्यापकपण । माझे विभूतियोगे जाण ।
तरि जीवाचे करूनि श्रवण । सर्व ही आइक ॥ २०१ ॥

ऐरचीं मी कसा व केवढा आहे, हे माझे मलाच खरे कळत नाहीं.
म्हणून माझ्या ज्या मुख्य मुख्य प्रसिद्ध विभूति आहेत त्या एक.
ह्या प्रसिद्ध विभूती जणल्या म्हणजे, अर्जुना, इतर सर्व विभूती जाणतां येतील.
ज्याप्रमाणे बीज हातीं आले असता वृक्षच हातात आल्यासारखा होतो,
किंवा बगीचा हातात आला असतां, आपोआप फळे व फुले हातीं लागतात, त्याप्रमाणे
त्या विभूतींचा विचार केला असतां, सर्व विश्च विचारांत घेतल्याचे श्रेय येते.

वस्तुतः धनुर्धरा ! माझ्या विस्ताराला खरोखर अंत नाही,
अमर्याद असे आकाश तेही माझ्यां या विस्तारामध्ये लपते

अहम्, आत्मा, गुडाकेश, सर्वभूताशयस्थितः,
अहम्, आदिः, च, मध्यम्, च, भूतानाम्, अन्तः, एव, च

कुरळे केश मस्तकीं धारण करणाऱ्या, व धनुर्विद्येत शंकरासारख्या निष्णात
असणाऱ्या अर्जुना, मी प्रत्येक भूतमात्राच्या ठिकाणीं आत्मरूपाने वसतों.
शरीराच्या आंतील भागाच्या अंतःकरणांत मीच आहे, भूतांच्या
बाहेरही माझेच आवरण आहे. भूतांचा आदि, मध्य व अंत मीच आहे.
ज्याप्रमाणे मेघांच्या खाली, वर, आंत व बाहेर सर्वत्र आकाशाच असते.
ते आकाशरूपच असतात आणि त्यांना आधारही आकाशाच आहे;
आणि मग ज्या वेळेस ते मेघ ल्य पावतात, त्या वेळीं ते जसे आकाशरूपच
होऊन राहतात; त्याप्रमाणे भूतमात्रांचा प्रांरंभ, अस्तित्व व अंत मीच आहे.
असें हे माझे अनेकत्व व व्यापकत्व तूं विभूतियोगाने जाण. तर आतां
आपल्या जीवाचे व श्रवणेंद्रियाचे एक्य करून ऐकलेलेंच पुन्हा एक.

आदित्यानामं विष्णुज्योतिषां रविरशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानाम्, अहम्, विष्णुः, ज्योतिष्याम्, रविः, अंशुमान्,
मरीची, मरुताम्, अस्मि, नक्षत्राणाम्, अहम्, शशी

आदितीच्या बारा पुत्रांपैकी विष्णु मी आणि ज्योतींमध्ये किरणांनी युक्त
सूर्य आहे. मरुदगणांपैकीं मरीची मी आहे, नक्षत्रामध्ये चंद्र मी आहे.

हें घोलैनि तो कृपाघंतु । द्याणे विष्णु मी आदित्याआंतु ।
रवि मियां रश्मिघंतु । सुप्रभा जो ॥ २०२ ॥

अर्ये घोलून, तो कृपाळू श्रीकृष्ण महाला, बारा आदित्यात विष्णु ही माझी
प्रधान विभूति आहे, प्रकाशवन्त पदार्थ मध्ये रश्मिवन्त सूर्य, तो मी.

मरुदणाचां भागिं । मरीची द्याणे मी शार्ङ्गी ।
चंद्रु मी गगनरंगी । तारांमाझी ॥ २०३ ॥

एकोणपन्नास्य मरुदणांत मी नारायणच मरीची अर्ये शार्ङ्गधर श्रीकृष्ण
महाले, आकाशाच्या रंगणामध्ये असलेल्या तारकांमधील चन्द्र, तो मी.

रुद्राणां शङ्करश्यास्मि वित्तेशो यक्षरक्षस्याम् ।
वस्यूनां पावकश्यास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २२ ॥

रुद्राणाम्, शङ्करः, च, अस्मि, वित्तेशः, यक्षरक्षस्याम्,
वस्यूनाम्, पावकः, च, अस्मि, मेरुः, शिखरिणाम्, अहम्

अकरा रुद्रांमध्ये शंकर मी आहे आणि यक्ष च राक्षसांमध्ये धनाचा स्वामी कुबेर
आहे. अष्टव्यूमध्ये अग्नी मी आहे, शिखर असणाऱ्या पर्वतांमध्ये मेरु मी आहे.

अशेषां हिं रुद्रगणांमाझारि । शंकरु जो मी मदनारि ।
तो मी गा एथ न करीं । भ्रांति कांहीं ॥ २०४ ॥

सगळ्या रुद्रांमध्ये मदनाचा शत्रू जो शंकर
तो मी आहे याविषयीं कांहीं शंका ठेवू नकोस.

यक्षरक्षगणांआंतु । शंभूचा जो धनघंतु ।
तो कुबेरु मी अनंतु । द्याणता जाल ॥ २०५ ॥

आठां वस्यूमाझारि । पावकु तो मीं अवधारीं ।
शिखराथिलेयां सर्वाउपरि । मेरु तो मीं ॥ २०६ ॥

श्रीअनंत महतात. यक्षराक्षसांच्या समुदायांमध्ये शंकराचा
मित्र असलेला जो धनघान कुबेर, तो माझी विभूती आहे.
मग आठ वस्यूमध्ये जो अग्नी ती माझी विभूति आहे,
आणि उंच शिखर असलेल्या पर्वतात मेरु मी आहे.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्यास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २३ ॥

वेदानाम्, सामवेदः, अस्मि, देवानाम्, अस्मि, वासवः,
इन्द्रियाणाम्, मनः, च, अस्मि, भूतानाम्, अस्मि, चेतना

वेदांमध्ये सामवेद मी आहे, देवांमध्ये मी इंद्र आहे.
इंद्रियामध्ये मन मी असून प्राण्यामध्ये चेतना मी आहे.

वेदांमाझि सामवेदु । तो मी ह्याणे गाविंदु ।
देवांमाझि प्रसिद्धु । महेंद्रु तो मीं ॥ २०७ ॥

इंद्रियांमाझि अकरावे । मन तें मीं जाणावे ।
भूतांमाझि ख्यभावे । चेतना ते मीं ॥ २०८ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थं बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोहितांमध्ये मुख्यं जो बृहस्पती, तो मी आहे, असें जाण, तसेच
हे पार्था सेनापतींमध्ये कार्तिकस्यामी आणि जलाशयांत समुद्र मी आहे.

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

मी महर्षीच्यांमध्ये भृगू, वचनांमध्ये एक अक्षर अर्थात् औंकार आहे
यज्ञांमध्ये जपयज्ञ तो मी, सर्वच स्थावरांमध्ये हिमालय तो मी.

जो स्वर्गसिंहासना साहो । सर्वज्ञते आदिचा ठाओ ।
पुरोहितांमाझि राओ । बृहस्पति मीं ॥ २०९ ॥

त्रिभुवनिचेया येनापती- । आंतु खंडु तो मी महामती ।
जो हरचीर्ये अग्निसंगति । कृत्तिकांआंतु जाला ॥ २१० ॥

सकळां सरोवरांमाझारि जाणसि । समुद्र तो मीं जलराशि ।
महारिखींमाझि तपोराशि । भृगु तो मीं ॥ २११ ॥

अशेषां हीं वाचां- । आंतु नडनाचु जेथ सत्याचा ।
तें अक्षर मी वैकुंठिचा । वेल्हालु ह्याणे ॥ २१२ ॥

समस्ता हिं यज्ञाचां पैकिं । जपयज्ञु तो मीं इये लोकिं ।
जो कर्मत्यागी कर्मादिकीं । निफजिविजे ॥ २१३ ॥

भगवान म्हणतात, ऋग्वेदादि चार वेदांमध्ये सामवेद ही माझी विभूती
आहे, आणि पुढे तो म्हणाला, देवांमध्ये मरदगणांचा वांधव जो इंद्र तो मी.
इंद्रियांमध्ये अकरावे जें मन, तें मी आहे असें जाण. व प्राण्यांमध्ये
स्वाभाविक असलेली जी चेतना ती माझी विभूति आहें.

पुरोधासाम्, च, मुख्यम्, माम्, विद्धि, पार्थ, बृहस्पतिम्,
सेनानीनाम्, अहम्, स्कन्दः, सरसाम्, अस्मि, सागरः

पुरोहितांमध्ये मुख्यं जो बृहस्पती, तो मी आहे, असें जाण, तसेच

महर्षीणाम्, भृगुः, अहम्, गिराम्, अस्मि, एकम्, अक्षरम्,
यज्ञानाम्, जपयज्ञः, अस्मि, स्थावराणाम्, हिमालयः

मी महर्षीच्यांमध्ये भृगू, वचनांमध्ये एक अक्षर अर्थात् औंकार आहे
यज्ञांमध्ये जपयज्ञ तो मी, सर्वच स्थावरांमध्ये हिमालय तो मी.

स्वर्गाच्या सिंहासनाला सहायभूत, सर्वज्ञतेचे जे आदिम
स्थान, पुरोहितांचा राजा असा जो बृहस्पती तो मी आहे.

हे बुद्धिमान् अर्जुना, शंकराच्या वीर्यापासून अग्नीच्या संगतीने कृत्तिकांच्या
ठिकाणीं उत्पन्न झालेला जो कार्तिकस्यामी, तो माझे स्वरूप होय.

सर्वच जलाशयांमध्ये जलराशी जो सागर, ती माझी
विभूती आहे महान् तपस्यी असा भृगू, तो मी आहे.

सर्व वार्णीमध्ये ज्या अक्षरांत सत्याचा उत्कर्ष असतो, तें एक
अक्षर ॐ मी आहे, असें वैकुंठप्रिय श्रीकृष्ण म्हणाला.

कर्मकांडाचा त्याग करून ॐकारादिकांनीं ज्याची सांगता
होते तो, तो जपरूप यज्ञ, सर्व यज्ञांमध्ये माझी विभूती आहे.

स्थावरां गिरिआंतु । पुण्यपूङ्यु जो हिमवंतु ।
तो मी द्याणे कांतु । लक्ष्मीयेचा ॥ २१४ ॥

अश्वत्यः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिले मुनिः ॥ २६ ॥

सर्व वृक्षात पिंपलाचा वृक्ष आणि देवर्षीमध्ये नारदमुनी
गंधर्वामध्ये मी चित्ररथ. सिद्धांमध्ये कपिल मुनि मी आहे.

उच्चैःश्वसमप्यानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

अश्चामध्ये अमृतासर्वे बाहेर निघालेला उच्चैःश्वा मी. हत्तीमध्ये
ऐरावत नांवाचा हत्ती तसेच मनुष्यामध्ये राजा, ती माझी विभूती.

कल्पद्रुमु हान पारिजातु । गुणे चंदनु पै विख्यातु ।
तहै वृक्षजातांआंतु । अश्वत्यु तो मी ॥ २१५ ॥

देवऋषीआंतु पांडवा । नारदु तो मी जाणावा ।
चित्ररथु तो मीं गंधर्वा । सकलामाझी ॥ २१६ ॥

अशेषां ही सिद्धां- । माझी कपिलाचार्यु प्रबुधा ।
तुरंगमा प्रसिद्धां- । माझी उच्चैःश्वा तो मी ॥ २१७ ॥

राज्यभूषणगजाआंतु । अर्जुना मीं गा ऐरावतु ।
पयोराशि सुमथितु । वियाला जेयातें ॥ २१८ ॥

येयां नरांमाझी राजा । तो विभूतिविशेषु माझा ।
जेयातें सकल लोक प्रजा । होउनि सेविति ॥ २१९ ॥

आयुधानामहं घञ्चं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्यास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वायुकीः ॥ २८ ॥

श्रीलक्ष्मीपती म्हणाले, अचल असलेल्या मोठ्या
पर्वतांत पुण्यराशी जो हिमालय पर्वत, तो मी आहे.

अश्वत्यः, सर्ववृक्षाणाम्, देवर्षीणाम्, च, नारदः,
गन्धर्वाणाम्, चित्ररथः, सिद्धानाम्, कपिलः, मुनिः

सर्व वृक्षात पिंपलाचा वृक्ष आणि देवर्षीमध्ये नारदमुनी
गंधर्वामध्ये मी चित्ररथ. सिद्धांमध्ये कपिल मुनि मी आहे.

उच्चैः श्रवसम्, अश्चानाम्, विद्धि, अमृतोद्भवम्,
ऐरावतम्, गजेन्द्रणाम्, नराणाम्, च, नराधिपम्

अश्चामध्ये अमृतासर्वे बाहेर निघालेला उच्चैःश्वा मी. हत्तीमध्ये
ऐरावत नांवाचा हत्ती तसेच मनुष्यामध्ये राजा, ती माझी विभूती.

कल्पवृक्ष व पारिजात, तसाच चंदन हें गुणाने मोठे प्रसिद्ध आहेत; ते जरी
श्रेष्ठ वृक्ष आहेत तरी या सर्व वृक्षामध्ये जो पिंपळ, ती माझी विभूती आहे.

अर्जुना ! देवर्षीमध्ये नारदऋषी मी आहे असे जाण. आणि
सर्व गंधर्वामध्ये चित्ररथ नावांचा गंधर्व माझी विभूती आहे.

हे बुद्धिमान् अर्जुना, या संपूर्णही सिद्धांमध्ये कपिलाचार्य तो मी. प्रसिद्ध असे जे
अश्च, त्यांमध्ये क्षीरसागराच्या मंथनांतून निघालेला उच्चैःश्वा माझ्यी विभूती आहे.

अर्जुना, राज्याचे भूषण असलेल्या हत्तीमध्ये जो ऐरावत, ती माझी
विभूती आहे. देवांनी समुद्रमंथन केले असतां तो अमृतावरोवर निघाला.

सर्व लोक प्रजा होऊन ज्याची सेवा करतात, तो
राजा सर्व जनतेंत माझी प्रधान विभूती समजावा.

आयुधानाम्, अहम्, घञ्चम्, धेनूनाम्, अस्मि, कामधुक् ।
प्रजनः, च, अस्मि, कन्दर्पः, सर्पाणाम्, अस्मि, वायुकीः

आयुधांमध्ये वज्र मी आहे, गाईमध्ये कामधेनू मी आहे व प्रजोत्पत्तीचा
हेतू उत्पन्न करणारा मदन मी आहे. सर्पांमध्ये वासुकी मी आहे.

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अनन्तः च, अस्मि, नागानाम्, वरुणः, यादसाम्, अहम्
पितृणाम्, अर्यमा, च, अस्मि, यमः, संयमताम्, अहम्

मी नागांमध्ये अनंत व जलचरांत त्यांचा अधिपती वरूण देव आहे
आणि पितरांमध्ये अर्यमा मी आहे, नियमन करणाऱ्यांमध्ये यम मी आहे.

पै आशेषां हिं हातियरां- । माझी वज्र तें मीं धनुर्द्वारा ।
जें शतमखोत्तीर्णकरा- । हातीं असे ॥ २२० ॥

शंभर यज्ञ पार पाडणाऱ्या इंद्राच्या हातांत असते,
व आयुधां मध्ये श्रेष्ठ असें तें वज्र माझी विभूती आहे.

धेनूमध्ये कामधेनु । ते मीं द्वाणे विश्वेशानु ।
जन्मवितेयांतु मदनु । तो मीं चि जाण ॥ २२१ ॥

गायींमध्ये कामधेनू ती मी आहे, असे भगवंत म्हणतात. आणि
प्रजा उत्पन्न करणारांमध्ये मदन म्हणून जो आहे तो मी आहे.

सर्पकुळांतु अधिष्ठाता । वासुकी तो मीं कुंतीसुता ।
नागांमाझी समस्ता । अनंतु तो मीं ॥ २२२ ॥

हे कुंतीसुता, सर्पकुलांचा नायक वासुकी
तो मी आहे व सर्व नागांमध्ये अनंत मी आहे.

आगा यादसांआंतु । जो पश्चिमदिशेचा कांतु ।
तो मीं द्वाणे अनंतु । वरुणु तो मीं ॥ २२३ ॥

श्रीकृष्ण सांगतात, जलचरांमध्ये पश्चिम दिशारूप
तरुण स्त्रीचा स्वामी जो वरुण तो मी आहे;

आगा पितृगणां समस्तां । अर्यमा जो पितृदेवता ।
तो मीं हैं तत्वता । पंडुकुमरा ॥ २२४ ॥

सर्व पितरांच्या समुदायांत अर्यमा नावांची
पितृदेवता तो मी, असें खरोखर सांगतो.

आगा जगाचीं शुभाशुभे लिहिति । प्राणांचा उगाणां घेंति ।
मग केलेया अनुरूप देंती । स्वर्गमोक्षु जे ॥ २२५ ॥

जे जगाची शुभाशुभ कर्म लिहितात, प्राण्यांच्या मनाचा जे
ज्ञाडा घेतात, त्यांना कर्मानुसार फल भोगण्यास लावणारे,

तेयां नियमितेयांतु यमु । जो कर्मसाक्षि धर्मु ।
तो मीं द्वाणे रामु । अर्जुनाते ॥ २२६ ॥

त्या नियमन करणारांत, सर्व कर्माचा साक्षी जो यमधर्म तो
माझी प्रधान विभूती आहे. असें लक्ष्मीपती आत्माराम म्हणाले.

प्रलहादश्चास्मि दैत्यानां कालः कल्यतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

प्रलहादः, च, अस्मि, दैत्यानाम्, कालः, कल्यताम्, अहम्,
मृगाणाम्, च, मृगेन्द्रः, अहम्, वैनतेयः, च, पक्षिणाम्

दैत्यांमध्ये प्रल्हाद मी आहे. गणना करणाऱ्यांमध्ये काल माझें स्वरूप आहे. पशुंमध्ये सिंह मी आहे, पक्ष्यामध्ये गरुड मी आहे.

आगा दैत्यांचां कुळीं। प्रज्ञादु तो मीं निहाळीं।
झणौनि द्वैष्यभावादिमळीं। लींपे चि ना ॥ २२७ ॥

पैं कबितेयांमाझी महाकाळु। तो मी श्वणे गोपाळु।
खांपदांआंतु शार्दूलु। तों माझें चि रूप ॥ २२८ ॥

आगा पक्ष्यजातींमाझारि। गरुडु तो मीं अवधारिं।
झणौनि निभियाचिये पाठीवरी। वाहवें मीं ॥ २२९ ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झाषाणां मकरश्चास्मि ख्रोतसामस्मि जान्हवी ॥ ३१ ॥

पृथ्वीयेचा पैसारा-। माझी टाकितेया धनुर्द्वरा ।
येकें चि उडाणे स्वर्गातरा । करिति जैं कां ॥ २३० ॥

तेयां घहिलेयां आणि गतिमंतां-। आंतु पवनु तो मीं पांडुसुता ।
शस्त्रधारां समस्तां-। माझी रामु तो मीं ॥ २३१ ॥

सांकडलेया धर्माचेनि कैवारें। आपणपेयां धनुष करुनि दुसरें।
विजयलक्ष्मी एक मोहरें। केलें त्रेतीं ॥ २३२ ॥

पृष्ठि उमें ठाकौनि सुवेळीं। प्रतापें लंकेश्वराचां सिसाळीं।
गगनीं उदो ह्याणतयां बळि। दीधली भूतां ॥ २३३ ॥

जेणे देवांचा मानु साधिला । धर्मासि जीर्णोद्घार केला ।
सूर्यवंशीं उदैला । सूर्यो जो कां ॥ २३४ ॥

अर्जुना ! दैत्यांच्या कुळांमध्ये प्रल्हाद मी आहे, म्हणून तर दैत्यांचे जे सभावदोष, त्यापासून तो अलिप्त.

गोपाळ म्हणाला, ग्रासणाऱ्यांमध्ये महा काळ ती माझी विभूती आहे आणि चन्यपशुमध्ये सिंह मी आहे असे जाण.
पक्षीघर्गांत गरुड माझी प्रधान विभूती आहे,
आणि म्हणूनच पाठीवर मला धारण करूं शकतो.

पवनः, पवताम्, अस्मि, रामः, शस्त्रभृताम्, अहम्,
झाषाणाम्, मकरः, च, अस्मि, ख्रोतसाम्, अस्मि, जान्हवि

पवित्र करणाऱ्या वस्तुंमध्ये चायू मी आहें. शस्त्रधर्यांमध्ये राम मी
आहे. जलचरा मध्ये मकर मी आहं, व नद्यांमध्ये भागीरथी मी आहें.

अर्जुना, पृथ्वीच्या या अफाट पसाऱ्यांत एक घटकाही न लागतां,
एका उड्डाणासरशीं जो सातही समुद्रांची प्रदक्षिणा करतो.

अस्या वेगवानांमध्ये श्रेष्ठ जो चायू, तो मी; आणि पंडुसुता,
शस्त्रधारी अशा सर्व घीरांत श्रीराम, तो माझी विभूती आहे.

ज्या रामानें त्रेतायुगीं संकटांत पडलेल्या धर्माच्या कैवाराने केवळ एका धनुष्याचाच
आश्रय करून, ज्याने विजयलक्ष्मीला केवळ आपल्याच दिशेने घळविले,
नंतर सुवेल पर्वतावर उभे राहून, प्रतापवान् अस्या जो लंकाधिपती रावणाची
मस्तक पंक्ती उदोउदो म्हणणाऱ्या भुतांच्या हातीं ज्याने बळी म्हणून दिलीं.

ज्याने देवांचा मान पुन्हा प्रस्थापित केला, व धर्माचा जिर्णधार
केला; तो जणू सूर्यवंशात सूर्यच जन्माला आलेला होता.

तो हातियेरप्रजितेयांआंतु । रामचंदू जानकीयेचा कांतु ।
आणि मकरु मीं मूर्तिंवंतु । जलचरांमाझि ॥ २३५ ॥

पैं समस्तां घोघां- । आंतु भागीरथी गंगा ।
ते जेव्हां गीळिली मग जांधा । फाडूनि दीन्हली ॥ २३६ ॥

जे त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मी पांडुसुता ।
जलप्रवाहां समस्तां- । माझि जाण ॥ २३७ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

हे अर्जुना, सर्व सृष्टींचा आदि, अंत आणि मध्य मी आहे. विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या
मी आहे. वादविवादांत तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने केलेला जो वाद तो मी आहे.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मी अक्षरांमध्ये आकार आणि समांसांमध्ये द्वन्द्व नांवाचा समास आहे. क्ष्यरहित
काल मी आहे, सर्व जगाला उत्पन्न करणारा विश्वमुखी पुरुष मी आहे.

ऐसा वेगलालां यूष्टिपैकिं । विभूति नाम स्तुति एकैकिं ।
सगळेन जन्मस्यहस्थीं अवलोकीं । परि आर्थिया न्हवति गा ॥ २३८ ॥

आगा आघवीं चि नक्षत्रे वेंचावीं । ऐसी चाढ उपजे जीवीं ।
तैं गगनाची बांधावी । लोथ जेवि ॥ २३९ ॥

कां पृथ्वीचेयां परमाणूं उगाणा घेयावा । भूगोलु काखे सुआवा ।
तैसा हा विस्तार माझा पांडवा । तरि जाणावे माते ॥ २४० ॥

जैं शाखा फूल फळ । घेऊ पाहिजे सकळ ।
तैं उपटूनु मूळ । हातिं घेपे ॥ २४१ ॥

शश्वे धारण करणांरामध्ये असा जो जानकीनाथ रामचंद्र,
तो मी. जलामध्ये पुच्छवंत प्राण्यामध्ये मकर मी आहे.

सर्व वाहणाऱ्या नद्यांमध्ये, ज्या गंगेला भगीरथ राजा पृथ्वीतलावर
आणीत असता जन्हुराजाने गिळली व पुन्हा मांडीं फोडून जिला वाट दिली,
तिन्ही लोकांत एकच असलेली जान्हवी नांवाची जी नदी,
ती सर्व जलप्रवाहांमध्ये माझें रूप होय असें जाण.

सर्गाणाम्, आदिः, अन्तः, च, मध्यम्, च, एव, अहम्, अर्जुन,
अध्यात्मविद्या, विद्यानाम्, वादः, प्रवदताम्, अहम्

हे अर्जुना, सर्व सृष्टींचा आदि, अंत आणि मध्य मी आहे. विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या
मी आहे. वादविवादांत तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेने केलेला जो वाद तो मी आहे.

अक्षराणाम्, आकारः, अस्मि, द्वन्द्वः, सामासिकस्य, च
अहम्, एव, अक्षयः, कालः, धाता, अहम्, विश्वतोमुखः

मी अक्षरांमध्ये आकार आणि समांसांमध्ये द्वन्द्व नांवाचा समास आहे. क्ष्यरहित
काल मी आहे, सर्व जगाला उत्पन्न करणारा विश्वमुखी पुरुष मी आहे.

अशा प्रकाराने जगातील वेगवेगळ्या विभूतींचा नामनिर्देश करू लागले
तर हजारो जन्मांच्या अवधीत अर्ध्या विभूतींचेही वर्णन होणार नाही.

सर्व नक्षत्रे एकत्र गोला करण्याची इच्छा झाली असतां उमजेल
तर उत्तम उपाय म्हणजे गगनाचीच एक खोल करून उचलावी
पृथ्वीवरील परमाणूंचा हिशेब करायचा असेल, तर सर्वच पृथ्वी खाकोटीस मारावी
लागेल, त्याप्रमाणे माझा विस्तार पाहावयाचा असल्यास मलाच जाणले पाहिजे.
फांद्यासकट फुले व फळे हीं सर्व एका वेळेतच हस्तगत क्वावीं,
असे वाटत असेल तर जसें मूळच उपटून सर्व वृक्ष हातीं घ्यावा.

तेहि माझे विभूतिविशेष । जाणो पाइजेति अशेष ।
तरि स्वरूप हें निद्रोष । जाणावें माझें ॥ २४२ ॥

यहविं वेगलालां विभूतीं । काइएक परियससी केती ।
ह्याणौनि एकी हेळा महामती । सर्व मीं जाण ॥ २४३ ॥

मी आधविया सृष्टी । आदिमध्यअंतीं किरीटी ।
उँतप्रोत पटी । तंतु जैसा ॥ २४४ ॥

ऐसेया व्यापका मातें जाणावें । तरि विभूतिभेदीं काइ करावें ।
परि हें तुज योग्य न्हवे । ह्याणौनि असो ॥ २४५ ॥

कां जें तूं माझेया विभूती । ह्याणौनि तिया आइकैं सुभद्रांपती ।
तरि विद्यांमाझि प्रस्तुतीं । अध्यात्मविद्या मीं ॥ २४६ ॥

आगा बोलतेयांचा ठांडे । वाढु तो मी पाहीं ।
सकले श्वसमेत काहीं । सरे चि ना ॥ २४७ ॥

जो निर्वचु करितां वाढे । आइकिलेयां उत्प्रेक्षे सल चढे ।
जेयावरि बोलतेयांचीं गोडे । बोलणीं होति ॥ २४८ ॥

तेयेया प्रतिपादितेयांमाझि वाढु । तो मीं ह्याणे मुकुंदु ।
अक्षरांमाझि विशदु । अकारु तो मीं ॥ २४९ ॥

समासांमाझारि । द्वंद्वु तो मीं अवधारीं ।
जो मशकालागौनि ब्रह्मावेळीं । ग्रासी तो मीं ॥ २५० ॥

जो प्रलयतेजा देतां मीठी । सगळेया पवनातें गीळी किरीटी ।
आकाश जेयाचां पोटीं । समावेले ॥ २५१ ॥

ऐसा अपारु जो काळु । तो मी ह्याणे लक्ष्मीलीळु ।
एयावरि सृष्टिचा मेळु । ऊजी तो मीं ॥ २५२ ॥

त्याप्रमाणे, माझ्या सर्व विभूती समजाव्या अशी इच्छा
असेल तर माझें निर्दोष असें स्वरूप जाणून घ्यावें.
एरचीं अर्जुना, माझ्या वेगळ्या वेगळ्या विभूति किती म्हणून
ऐकशील ? म्हणुन बुद्धीमंता ! मीच सर्व आहे हें एकदा जाणून घे.
ज्याप्रमाणे वस्त्रांमध्ये आडवेउभे एक सूतच भरलेले असते
त्या प्रमाणे मी सर्व सृष्टीचा आदि, मध्य च अंत आहे.
अशा सर्वव्यापक असलेल्या मला जाणले असतां, तर मग एकेक विभूतीचे काय
प्रयोजन आहे ? परंतु तसें करण्याची तुझी योग्यता नाही. म्हणून तें असू दे.
तरी तूं माझ्या विभूती कोणत्या म्हणून विचारलेंय,
म्हणून त्याच ऐक सर्व विद्यामध्ये अध्यात्मविद्या मी आहे.
अर्जुना ! सर्व शास्त्रांचे एकमत होऊन
कधींच न संपणारा तो वाद मी आहे;
जो प्रतिपादन करूं जाता वाढतो, ऐकणाऱ्यांच्या मनात, ज्याच्यामुळे,
उत्प्रेक्षेने ईर्षा वाढते, आणि वक्त्यांच्या भाषणांसे माधुर्य येते,
या प्रमाणे प्रतिपादनामध्ये जो वाद चालतो, तो माझी विभूती आहे,
असें मुकुंद म्हणाले. अक्षरांमध्ये ख्यात जो 'अ' कार ते माझें स्वरूप होय.
आणि सर्व समासांमध्ये द्वंद्वसमास मी आहे असें जाण.
मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांना ग्रासणारा, काळ, तो मी.
जो प्रलयकाळच्या तेजाला ग्रासून, अर्जुना, संपूर्ण चाच्यालां गिळून
टाकतो आणि शेवटीं आकाशही ज्याच्या पोटांत, सामाविले जाते.
असा अमर्याद जो काळ, तो मी होय, असे लक्ष्मीनाथ
म्हणाला, तसाच पुन्हा सृष्टी उत्पन्न करणाराही मीच.

मृत्युः सर्वहरथाहमुद्धवश्य भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मी सर्वांचा नाश करणारा मृत्यु आणि पुढे होणाऱ्यांच्या उत्पत्तीचे कारण
तसेच ख्रियांमध्ये कीर्ती, श्री, वाणी, स्मृती, बुद्धी, धृती आणि क्षमा मी.

आणि ख्रजिलेयां भूतांते मीं चि धरीं । सकळां ही जीवन मीं चि
अवधारीं । शेषिं सकळांते संहारीं । तेव्हां मृत्यु ही मीं चि ॥ २५३ ॥

आतां ख्रीगणाचां पैकीं । माझिया विभूति सात येकि ।
तेती आडक कवतिकीं । सांघिजति ॥ २५४ ॥

तरि सदा नवी जे कीर्ति । ते अर्जुना माझी मूर्ति ।
आणि औदार्याची संपत्ति । ते ही मीं चि जाण ॥ २५५ ॥

पैं स्थैर्यता अनुदिनीं । मेघा ते मीं ये जनीं ।
धृति मीं त्रिभुवनीं । क्षमा ते मीं ॥ २५६ ॥

एवं नारीमाझारि । इया सात शक्ती मीं अवधारीं ।
ऐसे संसारगजकेसरी । ह्याणता जाला ॥ २५७ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

तसेच सामांमध्ये बृहत्साम मी आहे. छंदांमध्ये गायत्री छंद
मी आहे, मासांमध्ये मार्गशीर्ष आणि ऋतूंमध्ये वसंत ऋतूं तो मी.

वेदराशियेचा सामां- । आंतु बृहत्साम प्रियोत्तमा ।
तो मीं ह्याणे रमा- । प्राणेश्वरु ॥ २५८ ॥

आगा गायत्रीछंद जें ह्याणिजे । सकळछंदांमाझी जें ।
तें स्वरूप माझे । जाण निभ्रांत ॥ २५९ ॥

मृत्युः, सर्वहरः, च, अहम्, उद्धवः, च, भविष्यताम्,
कीर्तिः, श्रीः, वाक्, च, नारीणाम्, स्मृतिः, मेधा, धृतिः, क्षमा

उत्पन्न झालेल्या भूतस्यृष्टीला मीच धारण करतो. सर्व सृष्टीला मीच
जीवन आहे शेवटी या सर्वांचा संहार करतो, तेव्हां मृत्यूही मीच.

आतां ख्रीजातीपैकीं माझ्या आणखी सात विभूती
आहेत. त्यां तुला सहजच कौतुकांने सांगतो, ऐक.

तरी नित्य नवी जी कीर्ती आहे ती अर्जुना ! माझी विभूति
होय आणि औदार्याची जिला साथ लाभली आहे, ती संपत्तीही मीच.

या लेकीं स्वहिताशीं अनुकूल अशी जी मेघा,
व त्रैलोक्यामध्ये धैर्य व क्षमा मी आहें.

याप्रमाणे ख्री जातीपैकीं या सात शक्ती माझ्या विभूती आहेत,
असे तो संसाररूपी गजाचा विनाश करणारा श्रीकृष्ण म्हणाला.

बृहत्साम्, तथा, साम्नाम्, गायत्री, क्षन्दसाम्, अहम्,
मासानाम्, मार्गशीर्षः, अहम्, ऋतूनाम्, कुसुमाकरः

हे प्रियतम अर्जुना ! संपूर्ण वेदराशींत श्रेष्ठ असलेल्या सामवेदांत,
बृहत्साम ही माझी विभूती आहे, असे लक्ष्मीचा पतिश्रीकृष्ण म्हणाला.

सात छंदांत गायत्री म्हणुन जो छंद आहे, तें
माझे स्वरूप आहे, असे तूं निःसंशय समज.

मासांआंतु मार्गशिरु । तो मीं ह्याणे सारंगधरु ।
रुतूआंतु कुसुमाकरु । घसंतु तो मीं ॥ २६० ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्यनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्वतामहम् ॥ ३६ ॥

मी फस्यविणारांमध्ये द्यूत, प्रभावशाली पुरुषांचे तेज मी आहें, जेत्यांचा विजय आहे
व निश्चय करणाऱ्यांचा निश्चय तसेच सात्त्विक पुरुषांचा सात्त्विक भाव मी आहें.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

श्रीकृष्ण महणतात, सर्व महिन्यांमध्ये मार्गशीर्ष नांवाचा महिना,
तो मी आहें, व ऋतूंमध्ये पुष्पांची वृद्धी करणारा जो घसंत तो मी.

छुतम्, छलयताम्, अस्मि, तेजः, तेजास्यनाम्, अहम्,
जयः, अस्मि, व्यवसायः, अस्मि, सत्त्वम्, सत्त्वताम्, अहम्

यादवकुलांत वासुदेव मी आहे, पांडवांत अर्जुन मी आहे.
मुनीमध्ये व्यास मी आहे; व कवीमध्ये शुक्राचार्य कवी मी आहे.

या खेळतेयां विंदाणां- । माझी द्यूत मीं विचक्षणा ।
ह्याणैनि चोहटां चौबारां कवणां । वारु नैये ॥ २६१ ॥

आगा सकलां हिं तेजसां- । माझी तेज तें मीं भरवा ।
मीं कार्य उद्देशा । सकलांमाझी ॥ २६२ ॥

जाण चोखाळू दिसे न्याढू । तो व्यवसायाआंतु व्यवसाढू ।
माझें रूप हें ह्याणे राढू । सुरवरांचा ॥ २६३ ॥

सत्त्वाथिलेयाआंतु । सत्य तें मीं ह्याणे अनंतु ।
यां यादवांआंतु श्रीमंतु । तो मीं जाण पै ॥ २६४ ॥

जो देवकिये वसुदेवानव जाला । कुमारीसाठिं गोकुला नेला ।
प्राणु सकटुनि आटिला । पूतनेचा ॥ २६५ ॥

नुमटतां बालपणाची फूली । जेणे मियां अदानवी सृष्टि केली ।
करिं गिरिवरु धरुनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ॥ २६६ ॥

हे चतुर अर्जुना, छलणांच्या प्रकारांत जुगार हें माझे स्वरूप होय. म्हणून तर
ती भर चौमार्गावरील चोरी असूनही कोणी तिचे निवारण करूं शकत नाही.

अरे सर्व सतेज पदार्थांत तेज म्हणून जी घस्तु आहे, ते मी आहे अशी
खात्री असू दे. सर्व कार्य करण्याच्या संकल्पांत जो विजय, तोही मीच.

ज्या उद्योगात न्यायाचे पालन होते तो उद्योग माझे
स्वरूप आहे. असे देवाधिदेव श्रीकृष्ण महणतात.

सत्त्वगुणसंपन्नामध्ये जें सत्य आहे, तें मी आहें, आणि
यादव कुलात वैभवशाली जो वासुदेव तोच मी होय.

जो देवकीवसुदेवाच्या तपामुळे प्रकट झाला, व जो योगमाया नांवाच्या यशोदेच्या
मुलीच्या बदलीं गोकुली गेला, व पूतनेचे स्तन्य तिच्या प्राणासकट प्राशन केले.

बालपणाची अवरथा संपण्यापूर्वी दैत्यरहित पृथ्वी केली आणि
गोवर्धन पर्वत नखाग्रावर सांघरून इंद्राचे महत्त्व कमी केले,

कालिंदियेचे हृदयगुल्यु फेडिले । जेणे मियां जळते गोकुळ राखिले ।
चांसुरुवांसाठिं लाविले । वरिंची पिस्ये ॥ २६७ ॥

प्रथमदशेचिये अटाटे- । माझि कंसा ऐसीं अचाटे ।
महाठेंडीं अवचटे । लीला चि नाशिलीं ॥ २६८ ॥

हे काई एक केती सांघावे । तुवां हिं देखिले आइकिले आघावे ।
तरि यादवांमाझि जाणावे । हे चि रूप माझे ॥ २६९ ॥

आणि सोमवंसिचेयां पांडवां- । माझि अर्जुनु तो मीं जाणावा ।
द्वाणौनि येकमेकाचेयां प्रेमभावां । सळ चडतसे ॥ २७० ॥

मुनीआंतु व्यासु द३० । तो द्वाणे मीं यादवरात३० ।
कविआंतु धैर्या ठात३० । उशना कवि तो मीं ॥ २७१ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

निग्रह करणाऱ्यांमध्ये दंड मी आहे जयाची इच्छा करणारांचे नीतिशास्त्र
मी आहें; गुप्त ठेवणाऱ्यामध्ये मौन मी आहे. ज्ञानवंतामध्ये ज्ञान मी आहे.

आगा नियमितेयांमाझारि । दंडु मीं अवधारिं ।
जो मुंगियेलागौनि ब्रह्मवेढीं । नीयमीतु असे ॥ २७२ ॥

पैं सांरासार निर्दीरितेयां । धर्मज्ञतेचा पक्षु धरितेयां ।
सकळां शास्त्रांमाझि येयां । नितिशास्त्र तें मीं ॥ २७३ ॥

आघवेयां गूढां- । माझि मौन मीं सुहाडा ।
द्वाणौनि बोलतेया पुढां । ऋष्टा ही नेणू होये ॥ २७४ ॥

आगा ज्ञानियांचा ठांडे । ज्ञान तें मीं पाहीं ।
आतां असो हें काहीं । पार नेदखों ॥ २७५ ॥

यमुनेच्या डोहांतील कालियारूपी शल्य ज्याने उपटून काढले, जळणाऱ्या गोकुळाला
ज्याने चाचविले, गोवत्सांच्या हरणप्रसंगीं ज्याने ब्रह्मदेवास भ्रमात टाकले.
बालदशेच्या आरंभीं कंसचारूणादिक मोठमाठीं
धेंडे अकस्मात सहज नाहींशीं केलीं.

अर्जुना ! हे कीती वर्णन करायचे ? तूं देखील हे सर्व पाहिले च
ऐकले आहेस, तो श्रीकृष्ण या सर्व यादवांत माझी प्रधान विभूति आहे,
आणि चंद्रवंशात जन्मलेल्या तुम्हां पाडवांमध्ये जो अर्जुन, तो
मीच समजावा; म्हणूनच एकमेकांमधील स्नेहभाव उणावत नाहीं.
सर्व मुनींत श्रेष्ठ असे जे व्यास मुनी, ते मी; आणि कवीश्वरामध्ये, सर्वधैर्याचे
वस्ते ठिकाण शुक्राचार्य, माझी विभूती आहेत. असे यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले.

दण्डः, दमयताम्, अस्मि नीतिः, अस्मि, जिगीषताम्,
मौनम्, च, एव, अस्मि गुह्यानाम्, ज्ञानम्, ज्ञानवताम्, अहम्

अर्जुना, नियमन करणाऱ्यामध्ये जें मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत त्यांच्या
कर्मा नुसार सर्वांस सारखे शासन करतो तो मी असे समज.
सर्व शास्त्रांमध्ये सारअसार काय, यांचा निर्णय करणारे वा धर्माच्या ज्ञानाचा पक्ष
घेणाऱ्यांचा जो कांही शास्त्राधार आहे त्यातील नीतिशास्त्र जे असते ते मी आहे.
मित्रा, अर्जुना, सर्व गूढांत मौन तें मी आहें, म्हणून
तर शब्द न उच्चारणांपुढे ब्रह्मदेवही हतबल होतो.
अरे ज्ञान्यांच्या ठिकाणी जे ज्ञान आहे, तें मी असे समज,
आतां हें राहूं दे. या विभूतींचा काहीं अंतच नाहीं.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तद्वर्मर्जुन ! ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यत्, च, अपि सर्वभूतानाम्, बीजम्, तत्, अहम्, अर्जुन,
न, तत्, अस्ति, विना, यत्, स्यात्, मया, भूतम्, चराचरम्

आणि हे अर्जुना ! जें सर्व भूतांच्या उत्पत्तीचे कारण आहें तें सुद्धा
मीच कारण चर किंवा अचर भूत नाहीं जें माझ्याखेरीज असूं शकेल.

पाहिं पर्जन्याचिया धारां । लेख होईल धनुर्द्वरा ।
कां पृथ्यीचेया त्रृणांकुरां । होईल ठी ॥ २७६ ॥

अर्जुना ! एकदां पावसाच्या धारा मोजतां येतील अथवा पृथ्यीवर उगवणाऱ्या
गवताचे अंकुर किती आहेत, याचा निश्चय करतां येईल काय ?

नां तरि महोदधिचेयां तरंगां । व्यवस्था जेवि करू नैये पैं गा ।
तेवि माझ्येया वेखां गा । लेख नाहिं ॥ २७७ ॥

परंतु महास्यमुद्राचे तरंगाची गणती ज्याप्रमाणे करतां येत
नाही, त्याप्रमाणे माझ्या प्रधान विभूतीनाही सीमाच नाही.

ऐसिया पांचसात प्रधाना । विभूती सांघितलिया अर्जुना ।
तो उद्देशु गा मना । आहाचु गमला ॥ २७८ ॥

अर्जुना, असै असतांही तुला माझ्या पंचाहत्तर मुख्य मुख्य विभूति सांगितल्या;
पण हैं आमचें जें थोडक्यांत विभूति सांगणे तें आमच्या मनाला घरवरचे वाटले.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तृदेशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

न, अन्तः, अस्ति, मम, दिव्यानाम्, विभूतीनाम्, परन्तप,
एषः, तु, उद्देशतः, प्रोक्तः, विभूतेः, विस्तरः, मया

हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतीचा अंत नाही. मी माझ्या विभूतीचा
हा विस्तार, विचारलास तेवढ्या पुरता संक्षेपाने सांगितला.

एळविं विभूतिविस्तारा काहिं । एथ सर्वथा लेख नाहिं ।
द्व्याणौनि तूं परियससी काई । आहीं सांघो केती ॥ २७९ ॥

बाकींच्या विभूतिविस्ताराची मर्यादा किंवा संख्यांच करवत नाही.
म्हणून त्या तूं ऐकणार तरी काय आणि आम्हीं सांगावें तरी काय ?

एयालगि येकी हेळा तुज । दाऊं अतां वर्म निज ।
तरि सर्वभूतांकुरे बीज । वीरुद्धतये तें मीं ॥ २८० ॥

याकरितां तुला एकवार आम्ही आपले वर्म सांगतों. तें असै
कीं, सर्व प्राणिरूप अंकुरानें वाढणारें जें बीज तें मी आहे.

द्व्याणौनि सानें थोर न द्व्याणावें । उंच नीच भाव सांडावे ।
एक मी चि ऐसें जाणावें । वस्तुजात तें ॥ २८१ ॥

म्हणून, लहानमोठे, असै काहीं न मानतां व उंच, नीच, हा भेदभाव सोडावा;
व जेवढ्या म्हणून वस्तू आहेत, त्या मीच एक आहें असै समजावें.

आतां एया ही चरि साधारण । आइक पां आणिकी ही एक खूण ।
तरि अर्जुना तें जाण । विभूति माझी ॥ २८२ ॥

तरीपण आतां तुला एक सर्वसाधारण खूण सांगतों ती
एक; तिच्या योगे माझ्या विभूती तुला ओळखता येतील.

यद्गिभूतिमत्यत्वं श्रीमद्गुर्जितमेव च ।
ततदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

यत्, यत्, विभूतिमत्, यत्त्वम्, श्रीमत्, उर्जितम्, एव, चा,
तत्, तत्, एव, अवगच्छ, त्वम्, मम, तेजोऽशसंभवम्

जी जी वस्तु वैभवानें, संपत्तीने अथवा उदारतेने युक्त असेल
ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून उत्पन्न झाली आहे असें जाण.

जेथ संपत्ति आणि दया । दोन्हीं आलिं असति एका चि ठाया ।
ते ते जाण धनंजया । अंश माझे ॥ २८३ ॥

धनंजया, ज्या ज्या ठिकाणीं संपत्ती आणि दया हे गुण
एकत्र झालेले असतील, ते ते माझे अंश होत असे जाण.

अथवा एकलें बिंब गगनीं । परि प्रभा फाके जेवि त्रिभुवनीं ।
तैसें मज येकाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ॥ २८४ ॥

अथवा आकाशांत एकटे सूर्योबिंब असते. पण त्याचा प्रकाश त्रैलोक्यांत
पसरतो, त्याप्रमाणे, ज्या एकट्याची सर्व जन आज्ञा पाळतात.

तेयाते एकलें हें झानें द्याणा । तो निर्झनु या भाषा नेणा ।
काइ कामधेनू सर्वे उगाणा । चालतसे ॥ २८५ ॥

त्याला तूं एकटा किंवा निर्धन म्हणूं नयेस. कामधेनू
बरोबर सर्व सामग्री दृश्य स्वरूपात असते काय ?

तियेते जेधवां जें जो मागे । तें ते एकसरे प्रसवों लागे ।
तेवि विभव तेया आंगे । होउनि आले ॥ २८६ ॥

तिला ज्या वेळेस जो काणी जें कांही मागेल, तेव्हा ती लगेच सर्व काही
प्रसवू लागते, त्याप्रमाणे विश्वांतील वैभवे त्याचें स्वरूपच होऊन असतात.

तेयाते ओळखावेयाची संज्ञा । जे नमस्कारिजेति आज्ञा ।
ऐसे ते आहाति प्राज्ञा । अवतार आमचे ॥ २८७ ॥

त्याला ओळखण्याची खूण एकच, कीं सर्व जग त्याच्यापुढे नम्र होते व त्याची आज्ञा
अवघ्या विश्वास शिरसावंद्य असते. अर्जुना, असे जे आहेत, ते माझे अवतार समज.

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

अथवा, बहुना, एतेन, किम्, ज्ञातेन्, तव, अर्जुन,
विष्टभ्य, अहम्, इदम्, कृत्स्नम्, एकांशेन, स्थितः, जगत्

अथवा हे अर्जुना हें इतके जाणण्याचे तुला काय प्रयोजन आहे,
मी हें सर्व जगत् एका अंशमात्राने धारणकरून स्थित आहें.

माझ्या विभूतीत सामान्य विभूती व विशेष विभूती भेद मानणे
दोषपूर्ण आहे कारण हे सारे विश्व निःशेषपणे मीच आहे.

आणि एक सामान्य विशेष । हें जें जाणणे सदोष ।
जें मीं चि येकु अशेष । विश्व हें द्याणौनि ॥ २८८ ॥

तर असें असतां साधारण विभूती आणि चांगली विभूती असा भेद कसा
करावा ? व्यर्थच आपल्या मतीस, भेदाचा कलंक लावायचा कशासाठी ?

तरि आतां साधारणु आणि चांगु । ऐसा कैसा कल्पावा पां विभागु ।
चायां चि आपलिये दीठी वंगु । भेदाचा लावावा ॥ २८९ ॥

एळविं तर्हीं तूप काइसेयागुसल्लावे । अमृत कां गाळुन आधें करावे ।
हां गा पाउर्सी काइ डावे । जेवणे आंग होये ॥ २९० ॥

पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठि । देखतां नाशे आपुली दृष्टि ।
तेवि माझां स्वरूपिं गोठि । सामान्यविशेष चि ॥ २९१ ॥

आणि सिनानां विभूतीं । मज अपाराते मविसी केती ।
द्वौनैनि सुभद्रापती । असो हें जणणे ॥ २९२ ॥

आतां पैं माझेनि येकें अंशे । जें हें जग चि व्यापलें असे ।
एयालागि भेदु सांडी सरिसें । साम्ये भज ॥ २९३ ॥

ऐसे बुधवनवसंते । तेणे विरक्तांचेन कांते ।
बोलिले श्रीमंते । कृष्णदेवें ॥ २९४ ॥

तेथ अर्जुनु द्वाणे स्वामी । येतुले रहस्ये बोलिले तुद्दीं ।
जें भेदु येकु आणिकु आद्दिं । सांडावा तरि ॥ २९५ ॥

आहो सूर्य द्वाणे जगाते । हें आधारे दवडा कां परोते ।
तेवि धसाळु द्वाणे देवाते । तरि अधिकु जी बोलु ॥ २९६ ॥

तूऱ्ये नाम चि कोण्ही वेळे । जेयांचेया मुखाकानासि मिळे ।
तेयांचेया हृदयाते सांडूनि पले । भेदु जी हा ॥ २९७ ॥

चंद्रबिंबाचां गाभारां । रिगायेलां जरि उबारा ।
तैसें राभस्ये सारंगधरा । बोला तुद्दीं ॥ २९८ ॥

तेथ सवियां चि परितोखौनि देवे । अर्जुनाते आलिंगिले जीवे ।
मग द्वाणे तुवां न कोपावे । आमचेया बोला ॥ २९९ ॥

आद्दीं तुज भेदाचिया वाहाणी । सांघीतली जे विभूतीची कहाणी ।
ते अभेदे अंतर्ष्करणी । मानली कीं न मने ॥ ३०० ॥

तूप व्यर्थ कां घुसल्लावे ? अमृताला शिजवून निम्मे कां
आटवावे ? वायूला काय डावे, उजवे अशीं अंगे असतात ?

सूर्यबिंबाचे ठिकाणी पोट पाठ पहायला गेलों तर आपलीच दृष्टी नष्ट होईल.
त्याप्रमाणे माझ्या स्वरूपाचे ठिकाणीं साधारण व विशेष अस्या भेद नाही.

आणि निरनिराळ्या विभूतिद्वारा अमर्याद जो मी, तूं माझ्या अमर्याद
स्वरूपाची मापणी किती म्हणून करणार ? तेव्हां हे 'जाणणे' पुरे झाले !

माझ्या एकाच अंशाने हें सर्व जग व्यापलेले आहे, म्हणून
भेदभाव सोडून दे व सर्वत्र साम्यवुद्धी ठेवून माझी भक्ती कर !

ज्ञानीपुरुषरूपी वनाचा वसंत व विरक्तांना एकांतात सोवत देणारा
अस्या यकलैश्चर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा या प्रमाणे बोलता झाला.

तेव्हां अर्जुन म्हणाला, प्रभो, एवढे हे आपण चांगले निर्धाराने
सांगितलेत कीं आम्हीं हा एक भेदभाव साफ सोडून घावा.

परंतु सूर्याने जसें जगाल सांगावे, मला यायचे आहे, म्हणून तुम्ही अधाराला बाजूल
सारा. आपण असे काहीतरी बोलता असे मी म्हटले तर ते धाडसाचे होईल !

प्रभो, तुमचे फक्त नाव जर एक वेळ कोणीं तोंडाने उच्चारले, अथवा
कानावर पडले तर त्याच्या हृदयांतून खरोखर भेद निघून जातो.

जी ऐकावे, चंद्रबिंबाच्या आंत शिरल्यावर कुणाला उकडूं शकेल ?
आतां परंतु हे कृष्णा, आपण आपल्या मोठेपणांत असे बोलत आहांत.

हें ऐकून श्रीकृष्णांना संतोष झाला, व त्यांनी अर्जुनाला प्रेमाने आलिंगन
दिले. आणि मग म्हटले, अर्जुना, आमच्या बोलण्यावर रागावूं नकोस.

तुला भेदाच्या आधाराने जी विभूतींची माहिती सांगितली ती
अभेद भावाने तुझ्या मनाला पटली कीं नाहीं, ते पाहाण्या साठी.

हें चि पहावेयालागि । बोलिलों बहिर सवडिया भंगी ।
तंव विभूति तुज चांगी । आलि बोधा ॥ ३०१ ॥

तेथ अर्जुनु द्व्यणे देवें । हें आपुले आपण जाणावें ।
परि देखतसे आधवें । तुवां आरंभलें ॥ ३०२ ॥

पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीचा जाला वरैतु ।
एया संजयाचेया बोला निवांतु । धृतराष्ट्र राहे ॥ ३०३ ॥

किं संजयो दुखवलेनि अंतष्करणे । द्व्यणे नवल ना हें दैव दवडणे ।
हा आंतु मीं धडसा द्व्यणे । तंव आंतु ही आंधवा ॥ ३०४ ॥

परि हें असो आतां तो अर्जुनु । अद्वैताचा वाढवीतसे मानु ।
किं तेयावरि आनु । धिंवसा मांडला ॥ ३०५ ॥

द्व्यणे हे चि हृदयाआंतुर्लीं प्रतीती । वाहिरि अवतरो कां डोळेयांप्रति ।
यया चित्ताचां पाउलीं मती । उठिती जाली ॥ ३०६ ॥

मियां इहीं चि दोहीं डोलां । झोंबावें विश्वरूपा सकला ।
येवढी हांव दैवांगला । द्व्यणौनि करी ॥ ३०७ ॥

आजि तो कल्पतरूची शाखा । द्व्यणौनि वांझौलें न लगति देखां ।
जें जें येईल तेयाचेया मुखा । तें साच करितसे एरु ॥ ३०८ ॥

जो प्रक्षादाचेया बोला । विषयो ही सकल आपण जाला ।
तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटी तेया ॥ ३०९ ॥

द्व्यणौनि विश्वरूप पूसावेयालागि । पार्थु रिगता हाईल कवणी भंगी ।
तें सांघिजैल पुढिलिये कथाप्रसंगी । द्व्यणे ज्ञानदेउँ निवृत्तिचा दासु ॥ ३१० ॥

हें समजण्याकरितां क्षणभर बाह्यातकारीं तसे बोललों, पण
तुला विभूतीचा बोध उत्तम प्रकारे झाला आहे हे समजून आले.
तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, हें तुमचे तुम्हांलां माहीत, पण
हें सर्व विश्व आपण व्यापलेले मी प्रत्यक्ष पहात आहें.

अगा धृतराष्ट्रा, तो पंडुसुत असा अभेद किंवा अद्वैताचा अनुभव घेऊं
लागला; हे संजयाचें वचन राजा धृतराष्ट्र अगदीं निवांत बसून राहीला
संजय हा अंतःकरणांत वाईट वाटून, म्हणाला, सहज लाभ होत असतां तो दवडणे हे आर्यच
नव्हे काय? धृतराष्ट्र चर्मचक्षूंनीं वाहेर आंधवा आहे तसा अंतरचक्षूंनींही आंधवाच आहे.
पण हे संजयाचें बोलणे राहू या. जणूं तो अर्जुन आपल्या हिताचा कसे वाढवीत
आहे. आतां त्याच्या अंतःकरणांत दुसऱ्या एका गोष्टीबद्दल उत्कंठा उत्पन्न झाली.
माझ्या अंतःकरणांत जो आत्मस्वरूपाचा अनुभव बिंबला आहे, पण तो माझ्या
बाह्य दृष्टीला दिसावा. अशा उत्कंठेने माझें मन चलवल करूं लागले आहें.
अर्जुन मोठा दैववान् असल्यामुळे, मीं याच दोन डोळ्यांनी
सर्व विश्वरूप पाहावें, याची आकांक्षा त्यानें केली.

प्रस्तुत अर्जुन कल्पतरूची फांदी होता, त्या शाखेला इच्छारूपी फुले आली तर ती
निष्कळ ठरणार नाहीत. जें जें अर्जुन म्हणेल, तें तें श्रीकृष्ण परमात्मा खरें करीत आहे.
जो भक्त प्रल्हादाच्या वचनासाठीं विषरूपही धारण करता झाला,
तोच श्रीकृष्ण परमात्मा, अर्जुनाला सद्गुरु म्हणून लाभला होता,
तेव्हां तो अर्जुन 'मला विश्वरूप दाखवा,' ही चिनंती कशा शब्दांनीं करता झाला,
तें मी पुढल्या प्रसंगी सांगेन, असें निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात.

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय अकरावा

आतां एयावरि एकादशीं । कथा आहे दोन्हों रसिं ।
जेथ पार्था विश्वरूपेसी । भेटि होइल ॥ १ ॥

जेथ शांताचेया घरा । अद्भुत आला आहे पाहुणोरा ।
आणि येरां हिं रसां पांतिकरां । जाला मानु ॥ २ ॥

वधुवरांचिये मीलणीं । जैसिं वळाडियां हिं लुगडीं लेणीं ।
तेसे देशिचिये सुखायणीं । मिरवले रस ॥ ३ ॥

परि शांताद्भुत बरवें । जेथ डोलेयांचां अंजुलिं घेयावें ।
जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेवां ॥ ४ ॥

नातरि अवंसेचां दिसीं । भेटलीं दोन्हीं बिवें जैसीं ।
तेहि येकवला रसीं । केला जेथ ॥ ५ ॥

मीनले गंगेयमुनेचे ३५घ । तेसें यां रसांचे जालें प्रयाग ।
द्वाणौनि सुखनात होत जग । आधवें एथ ॥ ६ ॥

मध्यें गीतासरस्वती गुपित । आणि दोन्ही रस वोध मूर्त ।
यालागि त्रिवेणी होये उचित । फावली बापा ॥ ७ ॥

एथ श्रवणाचेनि द्वारें । तीर्थी रिगतां सोपारें ।
ज्ञानदेवं द्वाणे दातारें । माझेनि केलें ॥ ८ ॥

तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडूनि मळाटिया केलीं शब्दसोपानें ।
रचिलीं धर्मनिधनें । निवृत्तिदेवें ॥ ९ ॥

द्वाणौनि भलेतेणे एथ न्हावें । प्रयाणीं माधवीं विश्वरूपातें पाहावें ।
एतुलेनि संसारा देयावें । तिळोटक ॥ १० ॥

हे असो ऐसें सावेच । जेथ सांसिनले आथि रसभाव ।
जेथ श्रवणसुखाची राणिव । जोडली जगा ॥ ११ ॥

आतां ह्यापुढें अकराव्या अध्यायांमध्ये शांत व अद्भुत अशा दोन्ही रसांनीं संपन्न कथा आहे. या अध्यायांत अर्जुनाला विश्वरूपांचे दर्शन होणार आहे. या अध्यायांत शांतरसाच्या घरीं, अद्भुतरस हा पाहुणा आलेला असून, आणि इतर रसांनाही या दोन रसांच्या पंक्तीचा मान मिळाला आहे.

वधुवरांच्या लग्नात ज्याप्रमाणे वळाडयांनाही वस्त्रालंकारांनीं भूषित होऊन मिरवावयास सांपडते, तसेच येथें देशी भाषेच्या आरामशीर आसनावर सर्व नवरस विलसत आहेत.

परंतु शांत व अद्भुत हे दोन चांगले रस डोळ्यांना उघड दिसतील. जसे श्रीमहादेव आणि विष्णू अतिशय प्रेमानें ऐकमेकांस अलिंगन द्यायला यावेत, अथवा अमावस्येच्या दिवशीं ज्याप्रमाणे सूर्योदिवं व चंद्रोदिवं हीं दोन्ही बिबे मिळून जातात, त्या प्रमाणे या अध्यायांत हे दोन रस एकत्र आले आहेत.

गंगायमुनांच्या ओघांसारखां या दोन रसांचा संगम होऊन येथें प्रयाग क्षेत्रच झाले आहे, म्हणून सर्व जग येथें स्नान करून पवित्र होते.

या दोन रसांच्या संगमात गीतारूप तिसरी सरस्वती नदी गुप्त आहे; व शांत व अद्भुत हे दोन्ही रस यष्ट दिसणारे आहेत, अर्थात हा त्रिवेणी संगमच झाला आहे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मला कारणीभूत करून माझे गुरु जे निवृत्तीनाथ, त्यांनी श्रवणाच्या द्वारानें या तीर्थात शिरणे यर्वाना सुलभ करून दिले आहे.

या गीतारूप तीर्थाचें संस्कृत भाषारूप तीर कठीण असल्यामुळे, माझे गुरु निवृत्तीनाथ, यांनी नदीकांठ खणून तिथें मराठी भाषेतूल सुगम असे घाटच निर्मिले आहेत.

म्हणून वाटेल त्यानें या तीर्थात भक्तिभावानें स्नान करून प्रयागमाधवाचें विश्वरूप पहावें, आणि जन्ममरणाच्या परंपरेस खुशाल तिलांजली द्यावी.

फार काय सांगावें ? या प्रमाणे येथें रसांचे मूर्तिमंत स्वरूप भराला आले आहे. आणि जगाला श्रवणानंदाचें साम्राज्यच लाभलें आहे.